"स्वच्छ भारत अभियानाचा पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाच्या अंमलबजावणीचा चिकित्सक अभ्यास"

सन २०१४ - २०२३

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्य विद्याशाखा अंतर्गत राज्यशास्त्र या विषयातील

पीएच.डी (विद्यावाचस्पती) पदवीसाठी सादर करावयाचा

संशोधनपूर्व आराखडा

*** संशोधक ***

इंदिरा जयसिंग अस्वार

एम.ए. (राज्यशास्त्र)

देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.

*** मार्गदर्शक ***

प्रा.डॉ. माधव माणिकराव चोले

संशोधन मार्गदर्शक

राज्यशास्त्र विभाग, देगलूर महाविद्यालय,

देगलूर.

सन - २०२४

“स्वच्छ भारत अभियानाचा पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाच्या अंमलबजावणीचा चिकित्सक अभ्यास”

सन २०१४ ते २०२३

प्रस्तावना:

स्वच्छ भारत अभियान हा एक व्यापक लोकांचा कार्यक्रम असून पंचायतराज संस्था आणि सरकारी यंत्रणा यांच्या एकत्रित प्रयत्नांनी यशस्वीतेकडे वाटचाल करीत आहे. गांव आणि खेड्यांची स्वच्छता टिकूण राहावी यासाठी जनजागृती मोहीम संपूर्ण स्वच्छतेच्या संकल्पनेभोवती फिरत आहे. सार्वजनिक आरोग्य आणि लोक कल्याणाच्या संदर्भात स्वच्छतेबाबत जागरूकता वाढवण्याच्या कार्यात पंचायतीराज संस्थाचा सक्रिय सहभाग राहिला आहे. ग्रामीण स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार कटिबद्ध आहे. ग्रामीण जनतेला उद्देश रोगांच्या संपर्कात येण्यापासून रोखणे व त्यांना स्वच्छ वातावरण प्रदान करणे यासाठी गांव आणि परिसर स्वच्छ ठेवण्याचे आव्हाण पेलणे आवश्यक आहे. त्यासाठी गावकुसाबाहेर उघड्यावर फेकला जाणारा करचारा, रस्त्यांच्या कडेला, पुलाच्या खाली उघडयावर टाकलेला कचरा घाणीचे सामंज्या निर्माण करीत असून त्यामुळे दुर्गंधी पसरत आहे. त्यामुळे मानवी वस्तीला व जाणाऱ्या येणाऱ्या प्रवाशांना नाहक त्रास सहन करावा लागत आहे. त्यामुळे मानवी, प्राणी आणि घरगुती कचऱ्याचे व्यवस्थापन करून रोगांचे चक्र खंडित करण्यासाठी उपाययोजना करणे या समस्यांचे निराकरण करणेही अत्यंत महत्वाचे आहे.

ग्रामीण, आदिवासी आणि दुर्गम भागात स्वच्छ भारत अभियान कार्यक्रम राबवणे आव्हानात्मक कार्य आहे. कारण या भागातील लोकसंख्या वाढ, आरोग्य आणि स्वच्छता हे एकमेकांशी जोडलेले आहेत त्यामुळे हे प्रश्न एकाकीपणाने हाताळले जाऊ शकत नाहीत. आरोग्य आणि स्वच्छतेचे एकात्मिक स्वरूप राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळखले गेले आहे. शास्वत विकासाच्या उद्दिष्टानुसार सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित केले असून स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन आणि पाण्याच्या पायाभूत सुविधांचे महत्त्व मान्य करण्यात आले आहे. तथापि, ग्रामीण कुटुंबांमध्ये शौचालयाची सुविधा आणि सांडपानी व्यवस्थापनाबाबत लक्षणीय शहरी व ग्रामीण भागात प्रचंड मोठी असमानता आहे. जवळपास ८०% पेक्षा जास्त शहरी कुटुंबांकडे त्यांच्या परिसरात शौचालयाची सुविधा आहे आणि काही प्रकारचे सांडपाण्याचे व्यवस्थापन आहे, तथापि

ग्रामीण भागात केवळ ३१% कुटुंबाकडेच शौचालयाची सुविधा आणि सांडपानी व्यवस्था आहे आणि ६९% ग्रामीण जनतेला शौचालयाची सुविधा आणि सांडपानी व्यवस्था नसल्या कारणाने ते उघड्यावर शौच करतात. तसेच बहुसंख्य गावकऱ्यांना त्यांच्या स्वयंपाकघर, स्नानगृह आणि शौचालयासाठी पुरेसे पाणी मिळत नाही, ज्यामुळे अस्वच्छ परिस्थितीत आणखी वाढ होते. त्यांना उघड्यावर शौचास जाणे आणि दूषित पाण्याच्या वापर करावा लागतो. भारतातील बालमृत्यू, रोग आणि कुपोषण यात लक्षणीय वाढ होते, गरीबीचा लोकांवर विषमतेने परिणाम दिसून येतात मूलभूत स्वच्छता सुविधेचा अभाव आणि स्वच्छतेच्या निकृष्ट पद्धती हे देशातील बहुसंख्य बालमृत्यू कारणीभूत ठरतात. युनिसेफच्या अहवालानुसार (२०११), आरोग्य आणि स्वच्छता हे पिण्याचे पाणी आणि योग्य स्वच्छता यावर अवलंबून आहे. सरकार पाणी उपलब्ध करून देण्यावर काम करत असताना, स्वच्छता सुधारण्यासाठी सरकारच्या कचरा व्यवस्थापन प्रणालीला व्यापक लोकसहभाग मिळणे आवश्यक आहे.

भारतातील स्वच्छतेचे आव्हान गुंतागुंतीचे आहे, नारायणा (२००९) यांच्यामते, पाश्चात्य देशांप्रमाणे, आशियाई शहरांमध्ये अनेकदा घनकचरा असतो ज्यामध्ये ७०–८०% सेंद्रिय पदार्थ, घाण आणि धूळ असते. जलद लोकसंख्या वाढ, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये कचरा व्यवस्थापनाच्या महत्त्वपूर्ण समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मोठ्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सक्तीचे संकलन, वाहतूक आणि विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था आवश्यक आहे. सध्या, भारतातील सुमारे ९०% कचऱ्याची विल्हेवाट ओपन डंपिंगद्वारे केली जाते, ज्यामुळे कचरा व्यवस्थापन आणि विल्हेवाटीच्या उपायांची तातडीची गरज अधोरेखित होते. शौचालयांचा वापर वाढवणे हे वैयक्तिक, घरगुती आणि सामुदायिक स्वच्छता पद्धती सुधारण्याशी जवळून जोडलेले आहे. म्हणून, देशाने लोकसंख्या वाढीला समर्थन देण्यासाठी आणि विशिष्ट जीवनमान आणि मानवी विकासाची खात्री करण्यासाठी पुरेशा सुविधा आणि पायाभूत सुविधा प्रदान केल्या पाहिजेत. हे केवळ प्रभावी संवादाद्वारे स्वच्छतेबद्दल पद्धतशीरपणे दृष्टीकोन आणि वर्तन बदलून साध्य केले जाऊ शकते. स्वच्छता कार्यक्रमासाठी तातडीने स्वच्छता, पाणीपुरवठा, पाणी व्यवस्थापन आणि कचरा व्यवस्थापनासाठी सुविधा विकसित करणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, भारतातील लोकांना शिक्षित करणे आणि योग्य वापर, देखभाल, मानसिकता आणि वृत्ती यासह या समस्यांबद्दल जागरूक करणे आवश्यक आहे. देशाने ही गरज मान्य केली आहे आणि या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आणि लोकांना शिक्षित

करण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले आहेत. त्यांची पूर्वापार चालत आलेली मानसिकता बदलणे आवघड काम आहे. घरगुती शौचालये आणि स्वच्छतेच्या बाबतीत, सांस्कृतिक घटक अडथळा ठरत आहेत. घर हे पवित्र गर्भगृह आहे आणि घरात शौचालय बांधू नये असे मानणारे हे लोक उघड्यावर शौचास जाणे पसंत करतात आणि शुद्धता, स्वच्छता आणि सुरक्षिततेची काळजी हवेत फेकतात. तथापि, हे लोक मंदिर किंवा मंदिर शहराचा परिसर सर्वात अस्वच्छ बनवतात! यापैकी बहुतेक ठिकाणी कचरा टाकणे, उघड्यावर शौचास जाणे, प्रदूषण आणि पिण्याचे पाणी दूषित करणे हे सर्रास आणि सर्रास चाललेले आहे. त्यापैकी अनेकांकडे आधीच शौचालय आहे! उघड्यावर शौचास जाणे चांगले असते कारण त्यांना बाहेर जाण्याची परवानगी नसते. या संधीचा उपयोग इतर सामाजिक सभांसाठीही केला जातो. म्हणूनच, ग्रामीण लोकसंख्येच्या मोठ्या भागात शौचालये वापरण्याच्या गरजेबाबत वर्तन बदल घडवून आणणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. गरिबी, निरक्षरता, जातीय उतरंड आणि पाण्याची उपलब्धता हे एकमेकांशी गुंतलेले आहेत. बांदा यांच्यामतानुसार (२००७) भारतातील काही प्रदेशांमध्ये उच्च आणि खालच्या जातींमध्ये पाणी पुरवठ्यात असमानता आहे. निरक्षरता आणि दुर्बल घटकातील लोकांमध्ये पोर–फ्लश शौचालय कसे कार्य करते याबाबत मर्यादित ज्ञान आहे. दुसरीकडे एकूणच पाण्याची उपलब्धता ही देखील एक महत्त्वाची समस्या आहे (डरालर रपव डशिरी २०१३, श्रळ १९९३). समाजात इतरही काही सांस्कृतिक प्रथा आणि परंपरा युगानुयुगे पाळल्या जात आहेत, उदा. उघड्यावर शौचास जाणे, हात व भांडी धुण्यासाठी राखेचा वापर, घरे स्वच्छ करण्यासाठी शेणाचा वापर इ. आणि धार्मिक महत्त्व जसे की तलाव किंवा तलाव वापरणे, जे केवळ पाण्याचे स्त्रोत नसून महिला लोक स्नान करतात, कपडे धुतात. आणि भांडी तसेच समाजीकरण. बऱ्याच लोकांसाठी, स्वच्छताविषयक समस्यांची जाणीवच नाही. त्यांच्यामध्ये स्वच्छता आणि आरोग्याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि त्यांना स्वच्छ भारत अभियाच्या कक्षेत आणणे एक आव्हान आहे.

जागतीक स्तरावर स्वच्छतेचा विचार केला असे दिसते की, जगाचे सुमारे ३७% लोकसंख्या म्हणजे २.५ अब्ज लोक योग्य स्वच्छता सुविधांच्या कमतरतेमुळे उघड्यावर शौच करतात. साफ पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्यपूर्ण स्वच्छता पद्धती हे प्रत्येक व्यक्तीच्या आरोग्यपूर्ण जीवनासाठी खूप महत्वाचे आहेत. भारतीय परिपेक्षात स्वच्छता आणि स्वच्छतेच्या बाबतीत भारत अनेक विकसनशील देशांपेक्षा खूप मागे आहे. भारतातील बहुतेक शहरे आणि तालुक्यांना वस्ती वाढ, पाणीपुरवठा कमी आणि मानवी विष्ठा टाकण्यासाठी

अपुऱ्या सुविधा या समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या १.४१ अब्ज पेक्षा जास्त असताना त्यांना स्वच्छता आणि स्वच्छता प्रदान करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे स्वच्छता, स्वच्छ पाणी पुरवठा आणि घनकचरा आणि द्रव कचरा व्यवस्थापनावर अधिक ताण येईल. या सर्व मुद्द्यांचा विचार करून, भारत सरकारने या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम हाती घेतले आहेत. जसे की ऑक्टोबर २०१४ मध्ये सुरू झालेले स्वच्छ भारत अभियान हे राष्ट्रीय स्तरावरील कार्यक्रम असून स्वच्छ भारत मिशनचेच आधुनिक स्वरूपातील नवे रुपांतर आहे आणि त्यची ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी खालील उद्दिष्ट आहेत.

महात्मा गांधीजींच्या अनेक स्वप्नापैकी एक असलेले स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी विद्यमान पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी महात्मा गांधींच्या १४५ व्या जयंतीनिमित्त २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी यांच्या हस्ते स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्घाटन करण्यात आले. राजपथ येथे झालेल्या मेळाव्याला संबोधित करताना त्यांनी देशवासीयांना स्वच्छ भारत अभियानात सक्रीय सहभागी घेऊन ते यशस्वी करण्याचे आवाहन केले होते. स्वच्छतेच्या दृष्टीने ही सर्वात मोठी मोहीम आहे. स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीणचा उद्देश हा ग्रामीण भागात स्वच्छता सुविधा वाढवणे, समुदायांना आणि पंचायतराज संस्थांना टिकाऊ आणि शक्य ती स्वच्छता सुविधा आणि पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करणे, समुदायात स्वच्छता आणि स्वच्छता पद्धतींना प्रोत्साहन देऊन जीवनमान सुधारणे, उघड्यावर शौच पूर्णपणे बंद करणे, टिकाऊ स्वच्छता साध्य करण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि योग्य तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देण, हाताने मैला घालण्याची प्रथा बंद करणे, समुदायांमध्ये घनकचरा व्यवस्थापनाला चालना देणे, स्वच्छतेबद्दल आणि त्याचे सार्वजनिक आरोग्याशी असलेले संबंध याबद्दल जागरुकता वाढवणे आवश्यक आहे.

स्वच्छ भारत अभियानची पूर्वपिठीका:

भारत सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा एक भाग म्हणून १९५४ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या औपचारिक स्वच्छता कार्यक्रम, १९८६ मध्ये सुरू करण्यात आलेला केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, 'संपूर्ण स्वच्छता अभियान' अंतर्गत स्वच्छतेच्या हालचालींना वेग आला. १९९९, आणि २०१२ मध्ये 'निर्मल भारत अभियान' अशा विविध योजना आखल्या व रबविल्या गेल्या आहेत. आणि त्या त्या योजनांची उद्दिष्टे

गाठण्याचा प्रयत्न केले. गांधीवादी विचारांनी प्रेरित होऊन, अनेक महापुरूषानी/ व्यक्तींनी स्वच्छता चळवळीत महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली. दिवंगत श्री ईश्वर भाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखालील सफाई विद्यालय (आताची पर्यावरण स्वच्छता संस्था) यांनी गांधींच्या हरिजन सेवक संघाच्या पाठिंब्याने अहमदाबादमध्ये १९६३ मध्ये पहिले सफारी विद्यालय स्थापन केले. सुलभ आंतरराष्ट्रीय सामाजिक सेवा संस्था (सुलभ शौचालय (शौचालय) या नावाने प्रसिद्ध) डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांनी १९७० मध्ये स्थापन केलेले, सफाई कामगारांच्या मुक्तीच्या गांधीवादी विचारसरणीला समर्पित आहे. भारताच्या विद्यमान पंतप्रधानांनी २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले, जो सरकारचा स्वच्छतेवरील सर्वात व्यापक कार्यक्रम आहे. ग्रामपंचायतींच्या माध्यमातून घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापनासह गावे स्वच्छ ठेवण्यासाठी वैयक्तिक, क्लस्टर आणि सामुदायिक शौचालये बांधून उघड्यावर होत असलेले शौच थांबवणे व भारताला उघड्यावर शौचमुक्त करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सर्व गावांमध्ये पाण्याच्या पाइपलाइन टाकल्या गेल्या पाहिजेत, नळ सक्षम करून मागणीनुसार घरांना जोडणी देऊन पाणी व्यवस्थापन, सांडपानी व्यवस्थापन, मल:निस्सारण यावर विशेष भर दिला जात आहे. त्याचा वेग वाढविण्यासाठी ग्रामीण कुटुंबांना पाईपने पाणीपुरवठा करणे आवश्यक आहे.

भारतातील मागील स्वच्छता मोहिमांचा सारांश:

स्वच्छ भारत मिशनपूर्वी, भारताने तीन प्रमुख ग्रामीण स्वच्छता मोहिमा सुरू केल्या होत्या त्यातील १९८६ मध्ये सुरू करण्यात आलेला केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (उठडझ) महत्वपूर्ण आहे. या माध्यमातून खासकरून महिलांचा गोपनीयता आणि सन्मान वाढवण्यासाठी ग्रामीण कुटुंबांसाठी शौचालये बांधण्यावर लक्ष केंद्रित केले होते. तथापि, या कार्यक्रमाला जनतेने अत्यल्प प्रतिसाद दिला आणि वर्तणुकीतील बदलांना प्रोत्साहन न देता केवल घरात शौचालये बांधण्यात व वापण्यात केवळ किरकोळ ९% वाढ झाली.

पुढे १९९९ मध्ये सुरू झालेली संपूर्ण स्वच्छता मोहीमेचे उद्दिष्ट ग्रामीण स्वच्छतेबद्दल लोकांमध्ये जागरुकता वाढवणे आणि स्थानिक परिस्थितीशी जुळवून घेता येतील आशा योग्य स्वच्छता पद्धतींची माहिती प्रदान करणे हे होते. निर्मल भारत अभियान–२००९ चे उद्दिष्ट दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी शौचालय बांधकामाशी अनुदान देयके जोडून स्वच्छता सुविधांच्या मागणीला चालना देण्याचे होते. तथापि, ही योजनाही प्रभावहीन राहिली. मध्यप्रदेशातील एका अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, प्रदशात शौचालय असलेल्या

कुटुंबांची संख्या किंचित वाढली आणि उघड्यावर शौचास जाण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. तथापि, लहान मुलांच्या आरोग्यामध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली नाही. निर्मल भारत अभियान सारख्या कार्यक्रमांचे अपयश हे राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावातून व त्याच्या अप्रभावी अंमलबजावणीतून आलेले आहे. आशा उणिवांमुळे, सप्टेंबर २०१४ मध्ये निर्मल भारत अभियानची पुनर्रचना करून स्वच्छ भारत अभियान या महत्वाकाक्षी अभियानाची रचना केली गेली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियानची सुरूवात केल्यामुळे, ग्रामीण घरगुती शौचालय बांधणीत लक्षणीय वाढ झाली असून, २०११ मध्ये ३२.७% वरून २०१९–२० मध्ये १००% नोंदवले गेले आहे. थोडक्यात देशात आजपर्यंत राबविलेल्या स्वच्छता मोहीमांच्यामुळे लोकांमध्ये जागरुकता वाढत असून त्यामध्ये सतत प्रगती होत आहे. उदाहरणार्थ आणि २०१९ पर्यंत स्वच्छ भारत अभियानाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे ध्येय बाळगलेले आहे. यापूर्वी झालेल्या विविध उपाययोजनांतून घरगुती शौचालय बांधणीमध्ये सतत वाढ होत आहे. घरगुती शौचालय बांधणीचे प्रमाण जे १९८१ मध्ये १% वरून १९९१ मध्ये ११%, २००१ मध्ये २२% पर्यंत वाढ झाली आहे आणि २०११ मध्ये ३२.७% असा सतत सकारात्मक बदल झलेला दिसतो तथापि त्याचा वेग अत्यंत कमी असून १००% उघड्यावर शौचमुक्त करण्याचे उद्दिष्ट अद्याप साध्य करण्यात अडथळा ठरत आहे. तथापि २०१४ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी सुरू केलेल्या स्वच्छ भारत अभियानमुळे ही देशव्यापी चळवळ पेटली असून, परिणामी वैयक्तीक स्वच्छतागृहांचे बांधकाम केले जात आहे आणि संपूर्ण देशभरात स्वच्छतेला प्राधान्य देण्याच्या दिशेने व्यापक प्रमाणात पावली वळलेली दिसत आहेत. पंतप्रधान मोदींकडून राजकीय प्रायोजकत्व मिळत असून घरामध्ये वैयक्तीक शौचालये बांधणे हा या अभियानाचा एकमात्र फोकस बनला आहे. उघड्यावर शौचास मुक्ती या उद्दिष्टाला धरूननाभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येत असून ३ दशलक्षाहून अधिक सरकारी कर्मचारी, १२ कोटी शाळा आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी, ६.२५ लाख स्वयंसेवक, २.५ लाख पंचायत नेते, लाखो जनता आणि ५० सेलिब्रिटी स्वच्छ भारत चळवळीत सहभागी होत आहेत. छत्तीसगडमधील १.३८ लाख मुलांनी त्यांच्या पालकांना त्यांच्या घरात शौचालये बांधण्यासाठी पत्र लिहिली आहेत. सरकारी कार्यालयातील कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी उझथऊची नियुक्ती करण्यात आली. राष्ट्रीय स्वच्छता कव्हरेज २०१७ मध्ये ६५% आणि २०१८ मध्ये ९०% पर्यंत वाढले आहे. ग्रामीण भागात १०० दशलक्षाहून अधिक घरगुती शौचालये बांधण्यात आली आहेत. स्वच्छ भारत अभियानच्या यशस्वीतेसाठी देशभरातील नट कलावंतांची ब्रँड म्बेसेडर म्हणून नियुक्ती

करण्यात आली होती. भारतीय नौदल अकादमीचे कॅडेट्स स्वच्छ भारत मिशन, २०१६ मध्ये भाग घेत आहेत: सरकारी कार्यालयातील कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी सरकारने उझथऊ ची नियुक्ती केली. रेल्वे डब्यांमध्ये स्वच्छतेसाठी रेल्वे मंत्रालयाचा पुढाकार: रेल्वे मंत्रालयाने मागणीनुसार साफसफाईची सुविधा, स्वयंचलित लॉन्ड्रीपासून स्वच्छ बेड-रोल, बायो-टॉयलेट, सर्व नॉन-एसी डब्यांमध्ये डस्टबिन ठेवण्याची योजना आखली आहे. भारत सरकारच्या मनुष्यबळ विकास मंत्री यांनी 'स्वच्छ भारत, स्वच्छ विद्यालय' योजनेअंतर्गत शाळेतील शिक्षक व विद्यार्थ्यांसह स्वच्छता मोहिमेत सहभाग घेतला. 'स्वच्छ भारत, स्वच्छ विद्यालय' योजनेंतर्गत शाळांमध्ये महिला व पुरुष विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे उभारण्यात आली आहेत. स्वच्छ विद्यालय अभियानांत्रगत शाळांमध्ये महिला व पुरूष विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, बारानगरमधील बारानागोर रामकृष्ण मिशन आश्रमा हायस्कूल द्वारे स्वच्छ भारत अभियान-२०१६, छत्तीसगडच्या कबीरधाम जिल्ह्यात, १७०० शाळांमधील सुमारे १.३८ लाख मुलांनी त्यांच्या पालकांना त्यांच्या घरात शौचालय बांधण्यासाठी पत्र लिहिले. मुलांच्या पुढाकाराने अल्पावधीतच हा जिल्हा ओडीएफ जिल्हा बनण्याची प्रेरणा मिळाली. अनुष्का शर्मा आणि भारताचे तत्कालीन उपराष्ट्रपती एम व्ही नायडू यांनी २०१७ च्या चक्रीवादळग्रस्त बंदर शहर विशाखापट्टणमची साफसफाई केली. पंतप्रधान मोदींनी ऑक्टोबर २०१४ मध्ये अनेक संस्थांना ब्रँड म्बेसेडर म्हणून घोषीत केले असून इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकाउंटंट्स ऑफ इंडिया, ईनाडू आणि इंडिया टुडे यासारख्या नामांकीत संस्थांचा त्यामध्ये समावेश आहे. तसेच मुंबईतील डब्बेवालले, जे शहरातील लाखो लोकांपर्यंत घरपोच जेवणाचे डबे पोहोचवतात त्यांचाही ब्रँड म्बेसेडर म्हणून समावेश केला आहे.

स्वच्छता सर्वेक्षणातूअन समोर आलेली वस्तिस्थिती:

भारतीय राष्ट्रीय वार्षिक ग्रामीण स्वच्छता सर्वेक्षणाने वेगवेगळ्या वर्षांमध्ये ग्रामीण घरांमधील स्वच्छता सुविधी अनेल विरोधाभासी आकडे सादर केले आहेत. २०१० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी स्वच्छता अजेंडा चालविण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वच्छतेच्या कार्यात सक्रीय कर्ण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. 'स्वच्छाग्रही' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तळागाळातील कार्यकर्त्यांना सक्रिय करून स्वछताविषयक धोरणाची अंमलबजावनी करण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. स्वच्छतेच्या

कार्यात कर्मचाती असलेल्या कामगारांना स्वच्छता निधीतून प्रशिक्षित देणे व सर्वसामान्यांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे यावर भर दिला गेला. पंचायतींच्या स्तरावर सक्षम स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रयत्नातून असे उपक्रम काहीअंशी फलदायी ठरले, काही राज्यामध्ये जनतेने त्यांच्या घरात शौचालयांचे बांधून करून घेतले व त्याचा वापर केला तर याउलट, काही राज्यामध्ये, केवळ शौचालये बांधली गेली पण त्याचा वापर केला गेला नाही. यासंदर्भात भारत सरकारने भारतातील विविध राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये बांधण्यात आलेल्या वैयक्तिक घरगुती शौचालयांच्या (खक्क्ल्कि) तपशीलवार आकडेवारी दिली आहे. या अहवालात म्हट्ल्यानुसार देशभरातील १०.९ कोटींहून अधिक शौचालये बांधली गेली आहेत. असे दिसते. पूर्वीच्या सर्वेक्षणात ९६.५% ग्रामीण भारतीय कुटुंबांकडे शौचालये असण्याचा दावाही केला गेला होता. तथापि २०१९–२०२० च्या अहवालात असे म्हटले आहे की, देशातील केवळ १.४% किंवा १९ दशलक्ष कुटुंबांकडे शौचालये आहेत. ही विसंगती माहीती समोर आली आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण उपक्रम:

स्वच्छ सर्वेक्षणात शौचालयांच्या व्याप्तीत आणि ग्रामीण आणि शहरी भागात उघड्यावर शौचास जाण्याचे प्रमाण कमी करण्यात लक्षणीय सुधारणा दिसून आल्या आहेत. सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण भागात १०० दशलक्षाहून अधिक वैयक्तिक घरगुती शौचालये बांधली गेली आहेत आणि शहरी भागात सुमारे ६ दशलक्ष घरगुती शौचालये बांधली गेली आहेत. याव्यतिरिक्त, शहरी भागात ६ दशलक्ष सामुदायिक आणि सार्वजनिक शौचालये बांधण्यात आली आहेत. परिणामी, देशभरातील ४,२३४ शहरे आणि ६००,००० हून अधिक गावे उघड्यावर शौचमुक्त घोषित करण्यात आली आहेत.

२०१७ मध्ये क्वालिटी कौन्सिल ऑफ इंडियाने केलेल्या स्वतंत्र सर्वेक्षणात असे दिसून आले आहे की एकूण राष्ट्रीय ग्रामीण शौचालय बांधणीत घरगुती शौचालय बांधण्याचे प्रमाण ६२.५% पर्यंत वाढले आहे आणि बांधलेले शौचालयांचा वापरण्याचे प्रमाण ९१.३% वाढले आहे. ग्रामीण भागातील ९९% कुटुंबे समाविष्ट करून आणि शौचालयाचा वापर १००% सह हरियाणा राज्य राष्ट्रीय क्रमवारीत प्रथम क्रमांकावर आहे. स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत शौचालयांच्या बांधकामामुळे महिलांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या घटनांमध्ये घट

झाल्याचेही स्वच्छ सर्वेक्षणाने दाखवून दिले आहे. महिलांसाठी स्वतंत्र शौचालय बांधल्यामुळे लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले आहे. नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे (छत्रक्रड) मधील माहितीतूअन असे निदर्शनास आले आहे की, स्वच्छ भारत अभियानमुळे सार्वजनिक ठिकाने आणि वैयक्तीक स्वच्छतेमध्ये वाढ झाली आहे. पुर्वीपेक्षा २०१५ नंतर, ३.४% कुटुंबांना चांगल्या स्वच्छतागृहांची उपलब्धता होऊ लागली आहे. आशा प्रकारे स्वच्छ भारत अभियान हे नकीक्च उल्लेखनीय उपक्रम ठरत असून लोकाभीमुख ठरत आहे.

भारत सरकारने २०१४ मध्ये स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले, जे भारताला उघड्यावर शौचमुक्त बनवण्याचा आणि स्वच्छतेच्या सवयी विकसित करण्याचा प्रयत्न आहे. पुणे जिल्हा २०१८ मध्ये उघड्यावर शौचमुक्त जिल्हा म्हणून घोषित करण्यात आला आहे. स्वच्छ भारत अभियान स्वच्छ भारत अभियानला २०१४ मध्ये सुरुवात झाली आणि तेव्हापासून ग्रामीण स्वच्छतेच्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. पुणे जिल्हा, महाराष्ट्रातील एक प्रगतीशील जिल्हा असून, स्वच्छ भारत अभियानाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी अनेक राज्यांसाठी आदर्श बनला आहे. दुसरीकडे २०१९ पासून या जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये कोरडा आणि ओला कचर्याचे व्यवस्थापन करण्याची पद्धत सुरू झाली आहे. २०२०–२१ पासून जिल्ह्यातील सर्व शाळा आणि आंगणवाड्यामध्ये स्वच्छतागृह्यांची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. आणि जिल्ह्यातील जवळपास ८०% गावांमध्ये सांड पाण्याची व्यवस्था निर्माण केली असून गटार व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वित झाली आहे. थोडक्यात राजकीय इच्छाशक्ती आणि प्रशासकीय सहभाग अत्यंत सकारात्मक असून जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी स्वच्छ भारत अभियानाला प्राधान्य देत सक्रिय सहभाग घेतला आहे. त्यासाठी लोकसहभाग मिळविण्यासाठी अर्थात स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती मोहिमा राबवल्या जाता आहेत, त्यातून जनजागृती वाढत असून आणि लोक सहभागही मिळत आहे. लोक जैव शौचालये, कचरापेट्या आणि गटार व्यवस्थापन प्रणालींसारख्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करू लागले आहेत. स्वच्छतेच्या सवयी टिकवून ठेवण्यासाठी आणि स्वच्छतेची संस्कृती निर्माण करण्यासाठी शासनाकडून शाश्वत वर्तणुकीसाठी दिलेल्या प्रोत्साहनाला लोक सकारात्मक प्रतिसाद देता आहेत. थोडक्यात पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण स्वच्छतेच्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. एसबीएम च्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी जिल्ह्याला अनेक पुरस्कारही मिळाले आहेत. तरीही, काही आव्हाने आहेत ज्यावर मात करणे आवश्यक आहे.

पुणे जिल्हा स्वच्छतेच्या क्षेत्रात आदर्श बनून राहण्यासाठी आणि इतर जिल्ह्यांसाठी प्रेरणास्थान बनण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. तथापि पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. शाळा, आंगणवाड्या आणि सार्वजनिक परिसराची स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता सुविधांमध्ये सुधारणा गरजेची आहे. कचऱ्याचे वर्गीकरण, खत निर्मिती आणि प्लास्टिक कचरा कमी करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. तसेच लोकांमध्ये स्वच्छतेची सवय टिकवून ठेवणे आणि स्वच्छतेची भावना निर्माण करणे यासाठी सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याच्या दीर्घकालीन यशासाठी सक्षम संस्थात्मक यंत्रणा आणि पुरेशा निधीची आवश्यक आहे. या प्रयत्नांचाच भाग असलेला चित्रपट टॉयलेट: एक प्रेम कथा हा अक्षय कुमारचा चित्रपट परीचीत आहे. त्यांच्या कथानक घरात शौचालय बांधून वापरणे व स्वत:चे शौचालय स्वत: स्वच्छ ठेवण्याचा संदेश देतो. हा चित्रपट आपणाला महात्मा गांधींच्या 'शौचालय आणि परिसर स्वच्छ ठेवा' या संदेशाची आठवण करून देतो.

स्वच्छ भारत अभियान चळवळ आपल्याला केंद्राचे स्वच्छ भारत मिशन' या प्रयत्नांचा एक मोठा घटक. या योजनेच्या अंतर्गत विविध निकषांवर शहरी आणि शहरी भागांची पाहणी करून जाहीर होणाऱ्या स्वच्छ शहरांच्या क्रमवारीला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यंदाच्या क्रमवारीत महाराष्ट्राने उल्लेखनीय कामगिरी केली असून, विविध गटांत सर्वाधिक ९२ पुरस्कार मिळविले आहेत. ही निश्चितच कौतुकास्पद कामगिरी. त्यासाठी निकषांची पूर्तता करणारी सर्व यंत्रणा, स्थानिक नागरिक आणि नेतृत्व अभिनंदनास पात्र आहे. ही क्रमवारी जाहीर झाल्यानंतर स्वच्छतेबाबत अधिक–उणे असलेल्या मुद्द्यांची जाहीर चर्चा होणे, गतवर्षीच्या क्रमवारीशी आणि अन्य शहरांच्या कामगिरीशी तुलना होणे आणि पुढील वर्षी क्रमवारी सुधारण्यासाठी प्रयत्न होणे, हे या योजनेचे यशच म्हणावे लागेल. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत २०२१–२२ मध्ये झालेल्या स्वच्छ सर्वेक्षण २०२२ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील ५ शहरांनी विविध श्रेणीमध्ये अव्वल स्थान पटकावून पुणे जिल्ह्याच्या शिरपेचात मानाचा तुरा खोवलेला आहे. राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांच्या उपस्थितीत काल नवी दिल्ली येथील तालकटोरा स्टेडियम वर संपन्न झालेल्या कार्यक्रमात केंद्रीय गृहनिर्माण व शहर राज्यमंत्री कौशल किशोर यांच्या हस्ते पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका, बारामती, लोणावळा, सासवड व इंदापूर नागरपालिकेस विविध श्रेणीमधील पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले.

'सर्वोत्तम नागरिक अभिप्राय' यामध्ये पिंपरी चिंचवड शहर देशात प्रथम आहे. केंद्र सरकारच्या स्वच्छ सर्वेक्षणांतर्गत देश पातळीवर शहरांच्या स्वच्छतेबाबतचे परीक्षण करण्यात आले. स्वच्छ सर्वेक्षण २०२२ मध्ये बारामती नगरपरिषदेला देशात नववा तर महाराष्ट्रात दुसरा क्रमांक मिळाला आहे. तसेच १ ते ३ लाख लोकसंख्या असलेल्या छोट्या शहरांमध्ये वेगाने कामगिरी करणारे शहर म्हणून पुरस्कार मिळवला आहे. बारामती शहराने स्टार वन आणि वॉटर प्लस मानांकन मिळवून चमकदार कामगिरी केली आहे. सासवड नगरपालिका वेस्ट झोन मध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर असून सासवड नगरपालिका वेस्ट झोन मध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर असून सासवड नगरपालिकेला सेल्फ सस्टेनेबल सिटी चा बहुमान मिळाला आहे. तसेच इंडियन स्वच्छता लीग मध्ये २५ ते ५० हजार लोकसंख्येमध्ये देशपातळीवर सासवड नगरपालिकेला प्रथम क्रमांक मिळाला आहे.

लोणावळा नगरपालिका देशपातळीवर चौथा क्रमांकावर आहे.लोणावळा नगरपरिषदेने स्वच्छ सर्वेक्षण सुरू झाल्यापासून प्रत्येक वर्षी अव्वल राहून देश पातळीवर आपली एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. यावर्षी लोणावळा नगरपालिकेला देशपातळीवर चौथा क्रमांक तर वेस्ट झोन मध्ये सर्वात स्वच्छ शहर म्हणून मान मिळाला आहे. इंडियन स्वच्छता लीग मध्ये स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत पुणे जिल्ह्याची कामगिरी अव्वल आहे,५० हजार ते १ लाख लोकसंख्येमध्ये देश पातळीवर अव्वल क्रमांक मिळवला आहे.

इंदापूर नगरपालिकेला इंडियन स्वच्छता लीगमध्ये विशेष बहुमान मिळवला.

इंडियन स्वच्छता लीग ही भारतातील पहिली आंतर-शहर स्पर्धा आहे. ज्याचे नेतृत्व युवकांनी कचरामुक्त शहरे बनवण्याच्या दिशेने केले आहे. १७ सप्टेंबर रोजी हाती घेण्यात येणार्या उपक्रमांचे नियोजन यामध्ये उल्लेखनीय कामगिरी केल्याबद्दल 'विशेष उल्लेखनीय गुणगौरव' या पुरस्काराने इंदापूर नगरपरिषदेचा गुणगौरव करण्यात आला. पुणे जिल्ह्यातील ५ शहरांना स्वच्छ भारत अभियान २०२१-२२ अंतर्गत विविध श्रेणीमध्ये पुरस्कार मिळाल्याने सर्वत्र कौतुक होत आहे. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत देशात अनेक चांगले उपक्रम राबविण्यात आले. पुण्याने यामध्ये विशेष प्रयत्न केले. 'स्वच्छ मॉडेल' यशस्वी ठरले आहे. त्याची दखल अन्य देशातील प्रतिनिधींनी घ्यावी वाटली ही अभिमानाची गोष्ट आहे. स्वच्छ भारत अभियानात उत्कृष्ट कामगिरी करणारी शहरे दखलपात्र ठरतात. देशपातळीवर सलग पाचव्यांदा इंदूरने पहिले स्थान पटकावले आहे. मध्य प्रदेशमधील या शहरात स्वच्छतेबाबत व्यापक सजगता आली असून, कचरा निर्मूलनापासून त्यावर

प्रक्रिया करण्यापर्यंत विविध प्रकारची यंत्रणा तिथे सज्ज असल्याचा निष्कर्ष काढता येईल. मात्र, पुण्याच्या हद्दीत २३ गावांचा समावेश झाल्याने कचऱ्याबाबत आव्हाने वाढली आहेत. त्याचा विचार करायला हवा. मोठ्या शहरांतील सर्वाधिक शाश्वत शहर हा पुरस्कार पुण्याला मिळाला असला, तरी एकुणात प्रथम येण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवायला हवे. ठाणे, नाशिक, पिंपरी–चिंचवड, औरंगाबाद, नागपूर, कल्याण–डोंबिवली, वसई विरार या मोठ्या शहरांनीही क्रमवारीत स्थान मिळविले आहे; परंतु त्यांपैकी काहींच्या स्थानांत घसरण झाली आहे. एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांत विटा शहराने अव्वल स्थान पटकावले असून, लोणावळा, सासवड, पाचगणी यांनीही उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. एकुणच शहरांतील स्वच्छतेबाबत महाराष्ट्राने ठसा उमटविला आहे; परंतु सुधारणा करण्यासही वाव आहे.

घाण किंवा कचरा ही कोणत्याही देशाच्या विकासात अडथळा आणणारी मुख्य समस्या आहे. ती संपवण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत माहिती शिक्षण संवाद व क्षमता बांधणी उपक्रम हा मुलभूत घटक असून लोकांच्या मानसिकतेमध्येय बदल घडवून आणून वैयक्तिक शौचालय व घनकचरा सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या कामास चालना दिली जात आहे. शौचालय बांधणे व शौचालयाचा नियमित वापर करावा यासाठी गृहभेट व वर्तणूक बदल उपक्रमाव्दारे लोकांचे मनपरिवर्तन घडविणे. त्याचबरोबर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर माहिती शिक्षण संवादाच्या विविध उपक्रमांव्दारे लोकांचे प्रबोधन करण्यात येत आहे. तसेच स्वच्छ भारत मिशनची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी ग्रामपंचायतस्तर ते जिल्हा स्तरावरील लोकप्रतिनिधी व अधिकारी व कर्मचारी यांचेसाठी प्रशिक्षणे आयोजित करुन त्यांची स्वच्छता व पाणी विषयक ज्ञान कौशल्य व दृष्टिकोनात बदल घडवून आणले जात आहेत.

संदर्भ साहित्याचा आढावा–

भारतातील व पाश्चात्य जगतातील अनेक महापुरुषांनी त्यांच्या विचार व तत्वज्ञानाने स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिलेले आहे. भारतातही महात्मा गांधी व संत गाडगेबाबा यांनी आपला देश पूर्णपणे स्वच्छ करण्याचे स्वप्न पाहिले होते आणि ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रयत्न केले, परंतु काही कारणास्तव ते यशस्वी होऊ शकले नाहीत. काळाच्या ओघात स्वच्छतेचे बाबत अनेक योजना व उपक्रम भारत सरकारने हाती घेतले व

देशात स्वच्छतेबाबत कार्य केल्याचे दिसून येते. यासंदर्भात झालेल्या काही अभ्यास व लिखानाचा संदर्भ साहित्य म्हणून उहापोह केला आहे.

१. अंजना वगैरे (२०१५) यांनी भारतातील ग्रामीण भागात पाणी आणि स्वच्छताविषयक स्वच्छता ज्ञान, वृत्ती आणि घरातील सदस्यांमधील पद्धतींचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक अभ्यास केला. अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष असे होते की समाजातील पाणी आणि स्वच्छताविषयक स्वच्छतेशी संबंधित ज्ञान आणि पद्धतींमध्ये अंतर होते. या अभ्यासाच्या मर्यादांमध्ये लहान नमुना आकार आणि स्वयं-अहवाल केलेल्या डेटामध्ये संभाव्य पूर्वाग्रह समाविष्ट असू शकतो.

२. इंदीरा आणि रोमीट (२०१४) यांनी ग्रामीण भारतातील पिण्याच्या पाण्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित समस्या आणि दृष्टिकोन यावर त्यांच्या अभ्यासात चर्चा केली असून भारताच्या ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासमोरील आव्हाने आव्हाने आणि संभाव्य उपायांवर चर्चा केली आहे. त्यांनी सुरक्षित पाण्याद्वारे आरोग्याचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी हस्तक्षेपांची सकारात्मक गरज या विषयांवर प्रकाश टाकला आहे.

३. क्लासेन आणि इतर. (२०१०) अतिसार रोखण्यासाठी मानवी मलमूत्राची विल्हेवाट सुधारण्याच्या उद्देशाने केलेल्या हस्तक्षेपांचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक पद्धतशीर पुनरावलोकन केले. पुनरावलोकनाचे मुख्य निष्कर्ष असे होते की, सुधारित स्वच्छता सुविधा आणि स्वच्छता प्रोत्साहन यासारख्या हस्तक्षेपांमुळे अतिसाराचा धोका प्रभावीपणे कमी होऊ शकतो. या पुनरावलोकनाच्या मर्यादांमध्ये अभ्यासाच्या निवडीमध्ये संभाव्य पूर्वाग्रह आणि समाविष्ट केलेल्या अभ्यासाच्या गुणवत्तेतील फरक यांचा समावेश असू शकतो.

४. किंमत, फायदे आणि टिकाऊपणाचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक अभ्यास केला. अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष संदर्भ सूचीमध्ये स्पष्टपणे नमूद केलेले नाहीत. तथापि, याचा अंदाज लावला जाऊ शकतो की या अभ्यासात सुरक्षित पाण्याशी संबंधित हस्तक्षेपांच्या आर्थिक आणि आरोग्यावरील परिणामांवर चर्चा झाली आहे. या अभ्यासाच्या मर्यादांमध्ये हस्तक्षेपांच्या निवडीमध्ये संभाव्य पूर्वाग्रह आणि समाविष्ट केलेल्या अभ्यासाच्या गुणवत्तेतील फरक यांचा समावेश असू शकतो.

५. बीसुंग आणि ईलोट (२०१६) यांनी केनिया देशात सुरक्षित पाणी आणि पुरेशा स्वच्छतेच्या अभावामुळे होणारे मनोसामाजिक परिणाम शोधण्यासाठी एक अभ्यास केला आहे. अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष असे आहेत

की, सुरक्षित पाणी आणि स्वच्छतेच्या अभावामुळे समुदायातील सदस्यांच्या कल्याण आणि मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो, असा महत्वपूर्ण निर्कर्ष काढला आहे.

६. ट्रेसी आणि कार्णोक्रोस (२०१०) यांनी आरोग्याचा पाया म्हणून स्वच्छता, स्वच्छता आणि पाण्याचे महत्त्व यावर चर्चा केली. माणसाला होणारे रोग टाळण्यासाठी आणि आरोग्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वच्छता, स्वच्छता आणि पाण्याच्या महत्त्वावर जोर देण्यात आला आहे.

आशा विविध अभ्यासातून आजपर्यंत स्वच्छतेबाबतची वस्तुस्थिती समोर आली असून देशात सुरू असलेल्या स्वच्छ भारत अभियानाच्या अभ्यासाची आवश्यकता असल्याचे समोर आले असून स्वच्छ भारत अभियानच्या अंमलबजावणीची संशोधनात्मक वस्तुनिष्ट मांडणी करने आवश्यक आहे.

संशोधन समस्या सूत्रण –

स्वच्छ भारत अभियान हा भारताच्या ४,००० हून अधिक शहरांच्या, रस्त्यांच्या व भारतातील विविध नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी भारत सरकारने सुरू केलेला राष्ट्रीय पातळीवर अभियान आहे. हे अभियान २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी राजघाट, नवी दिल्ली येथे भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात सुरू झाले. त्यांनी स्वतः रस्त्याला स्वच्छ केले. मोदी म्हणाले,महात्मा गांधींना सर्वात मोठे स्मारक म्हणजे २०१९ मध्ये त्यांच्या १५० व्या जयंतीला त्यांची स्वच्छ भारताची इच्छा साध्य करणे होय. हे भारताच्या स्वच्छतेसाठी सर्वात मोठे अभियान आहे. यात ३० लक्षाहून अधिक सरकारी कर्मचारी व शाळेतल्या व कॉलेजमधल्या मुलांनी भाग घेतला आहेविशेष म्हणजे स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागात राबविले जाते आहे.स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) हे पेयजल व स्वछता मंत्रालयांमार्फत व स्वच्छ भारत अभियान (शहरी) हे शहर विकास मंत्रालयमार्फत राबविले जात आहे. २ ऑक्टोबर २०१४ ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुर्नरचना करून स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले . तर शहरी भागात ते संपूर्णपणे नव्याने सुरू करण्यात येत आहे .आज या अभियानाच्या अंमलाबाजावणीला १० वर्षे पूर्ण झाली असून आजही या भागातील मोजक्याच घरांमध्ये शौचालयाची सोय आहे, खेड्यापाड्यात अजूनही लोक घराबाहेर शौचास जातात, त्यामुळे गावोगावी घाण पसरते आणि शहरांबद्दल बोलायचे तर शहरांमध्ये स्वच्छतागृहे आहेत पण

कारखान्यांतील कचरा, सांडपाणी यांसारखी अस्वच्छता खूप आहे. आणि घरगुती कचरा, जो रस्त्यावर इतक्या मोठ्या प्रमाणात आढळतो की आपल्या देशात रस्ते दिसत नाहीत, फक्त कचरा दिसतो.

संशोधन विषयाचे महत्त्व : –

आपण ज्या भागात राहतो त्या गावाची व गावच्या परिसराची स्वच्छता राखणे ही फक्त ग्रामपंचायत किंवा स्थानिक प्रशासनाचीच जबाबदारी नाही. तर तिथे राहणाऱ्या सर्व नागरिकांनीही ती जबाबदारी आहे. आपण राहतो तो परिसर आणि ते शहर यथा गांव स्वच्छ असायालाच हवे आणि त्यासाठी स्थानिक नांगरिकानी उत्फूत सहभाग घेणे व उचीत योगदान देणे आवश्यक असते. स्वच्छ भारत अभियानाच्या पुणे जिल्हयातील अंमलबजावणीचा चिकित्सक अभ्यास–२०१४ ते २०२३, या प्रस्तुत संशोधनामुळे स्वच्छतेच्या दिशेने आखलेल्या योजनांची वस्तुनिष्ट माहिती समोर येणार आहे. थोडक्यात स्वच्छ भारत अभियान व तत्सम स्वच्छता विषयक योजनांची वरील समर्पकपणे पार्श्वभुमी विचारात घेता विचारतात घेता स्वच्छ भारत अभियानच्या यशस्वीतेचा आलेख मांडत असताना यशस्वीतेच्या मुद्य्याबरोबरच अपयशामागील कारणे काय आहेत? नेमकी समस्या कुठे आहे? अंमलबजावणीच्या प्रक्रीयेत लोकसहभाग, प्रशासनाचे सहकार्य आहे की जनताच उदासीन आहे? हे समजून घेण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियानचे वस्तुनिष्ट मुल्यमापन करण्याच्या हेतूने पीएच.डी. प्रबंध लिखानासाठी प्रस्तूतचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्याचे नियोजीत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:–

१. पुणे जिल्ह्यात स्वच्छ भारत अभियानच्या यश आणि अपयशाचा विश्लेषणात्म आढावा घेणे.

२. स्वच्छ भारत अभियानच्या अमंलबजावणीनंतर उघड्यावर शौचास जाणे आणि घरात वैयक्तीक शौच्छालय बांधून वापरणे याबाबत स्थानिकांचा दृष्टीकोन आणि वर्तन बदलाचे अवलोकन करणे.

३. स्वच्छ भारत अभियानच्या अमंलबजावणीनंतर दीर्घकालीन स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापनासाठी वापरलेल्या कार्यपद्धतीचे (मॉडेल) विश्लेषण करणे.

४. स्वच्छ भारत अभियानच्या अमंलबजावणीनंतर घनकचरा व्यवस्थापनात (संकलन आणि विल्हेवाट) झालेल्या सुधारणांचे विश्लेषण करणे.

५. पुणे जिल्ह्यात स्वच्छ भारत अभियानच्या अमंलबजावणीनंतर सार्वजनिक आरोग्य निर्देशकांत झालेल्या बदलाचा आढावा घेणे.

गृहितकृत्ये –

प्रस्तुत संशोधन विषयाची गृहितकृत्ये पुढीलप्रमाणे–

१) पुणे जिल्हातील ग्रामीण भागात स्वच्छतेवर विशेष लक्ष देण्यात येत घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, शौचालयाच्या बांधणीत व वापराविषयी लोकजागृती वाढली आहे.

२) स्वच्छ भारत अभियानच्या अमंलबजावणीनंतर पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात घरगुती शौचालयाच्या बांधणीत व वापरात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

३) घनकचरा संकलन आणि विल्हेवाट लावण्याची यंत्रणा अधिक कार्यक्षम आणि व्यापक बनली असून कचरा विलगीकरण आणि पुनर्वापराच्या उपक्रमांमुळे शाश्वत कचरा व्यवस्थापन पद्धती स्थानिक नागरीकांमध्ये रूजली आहे.

४) पुणे जिल्ह्यात स्वच्छ भारत अभियानच्या हस्तक्षेपांमुळे सार्वजनिक आरोग्य निर्देशकांमध्ये सुधारणा झाली आहे.

५) स्वच्छ भारत अभियान लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले असून त्याला नागरिकांचा उत्फूर्त प्रतिसाद मिळत आहे.

संशोधन पद्धती –

प्रस्तुत संशोधन विषयामध्ये अनेक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात येणार आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धत वापरली जाणार असून त्यांना आशयानुसार उपयोगात आणले जाईल. त्याचबरोबर अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा प्रस्तुत संशोधन पूर्ण करण्यासाठी महत्त्वाचा ठरणार आहे.

संशोधन आराखडा :–

प्रस्तुत संशोधनाकरिता आणि अन्वेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा अभ्यासण्यात व उपयोगात आणला जाणार आहे.

तथ्य संकलन–

प्रस्तुत संशोधन विषयाकरिता प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतांचा तथ्य संकलन करिता प्रश्नावली, मुलाखत व सर्वेक्षण यांचा उपयोग करण्यात येणार असून माहिती जमा करण्यासाठी शासकीय दस्तऐवजांचा आढावा घेतला जाणार आहे. स्वच्छ भारत अभियानशी संबंधित धोरणे व त्याअनुषंगाने झालेल्या अभ्यासाचा आणि अहवालांचे आढावा घेतला जाणार आहे. तसेच स्वच्छ भारत अभियान अंमलबजावणी प्रक्रीयेत प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष सहभागी असलेल्या प्रमुख व्यक्तींच्या मुलाखती घेण्यात येतील. तसेच ग्रामीण समुदायातील लोकांसोबत फोकस गट चर्चा आयोजित केल्या जातील आणि ग्रामीण समुदायातील सदस्यांचे सर्वेक्षण केले जाईल. नमुना निवड म्हणून प्रथमदर्शनी ४०० लाभान्वीत ग्रामस्थांच्या मुलाखती घेतल्या जाणार आहेत.

अभ्यास क्षेत्राची ओळख:

पुणे जिल्हा हा क्षेत्र नुसार राज्यात दुस–या क्रमांकावर आहे तसेच राज्याचे ५.१० टक्के क्षेत्र पुणे जिल्हयाने व्यापलेले आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात सहयाद्रीच्या पायथ्याशी असलेला पुणे जिल्हा घाटमाथा, मावळ आणि देश या तीन भागात विभागला गेला आहे. पुणे जिल्हयाच्या सीमेस उत्तरेस व पूर्वेस अहमदनगर जिल्हा, आग्नेयेस सोलापूर जिल्हा, दक्षिणेला सातारा जिल्हा, पश्चिमेस रायगड जिल्हा तसेच वायव्येला ठाणे जिल्हा आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार पुणे जिल्ह्याची लोकसंख्या ९४२६२५९ असून पुरुषांची लोकसंख्या ४९३६३६२ आणि स्त्रियांची लोकसंख्या ४४९०५९७ आहे.

पुणे हे भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाचे शहर आहे. उदयोग, माहिती तंत्रज्ञान, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगतीमुळे पुणे हे राज्यात मुंबई नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे शहर आहे. एके काळी मराठ्यांचे साम्राज्य असलेले पुणे हे समृद्ध ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक वारसा लाभल्यामुळे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी म्हणून ओळखले जाते. देशातील अनेक नामांकित शैक्षणिक संस्था पुण्यात असून जगभरातील अनेक विद्यार्थी त्यांत शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळेच पूर्वेकडील ऑक्सफर्ड किंवा विद्येचे माहेरघर म्हणूनही पुण्याची ओळख निर्माण झाली आहे. आजच्या काळात जगातील नामांकित आई.टी. कंपन्या पुणे शहरात आहेत; त्यामुळे या शहराला आई.टी. हब म्हणूनही ओळखले जाते. पुणे हे बुद्धिजीवींचे शहर आहे. पुण्यात वर्षभर संगीत, कला, साहित्य अशा सांस्कृतिक कार्यक्रमांची रेलचेल असते. पुणे तेथे काय उणे अशी

उक्तीही प्रसिद्ध आहे. असा हा पुणे जिल्हा शहरी व ग्रामीण भागात विभागला असून येथे आधुनिकीकरणासोबतच ग्रामीण जीवणाचा समतोलही साधला जात आहे.

पुणे शहराला जिल्ह्याचे ठिकाण असून पुणे जिल्ह्यात हवेली, पुणे शहर, मावळ, मुळशी, शिरूर, बारामती, इंदापूर, दौंड, भोर, वेल्हा, पुरंदर, खेड, जुन्नर, आंबेगा असे १४ तालुके असून जिल्ह्यत मोठ्याप्रमाणात शहरीकरण झाले आहे. शहरी हागात पुणे महानगरपालिका व पिंपरी–चिंचवड महानगरपालिका या दोन मोठ्या महानगरपालिका आणि पुणे, देहूरोड, खडकी ही छावणी क्षेत्रे यांचा समावेश आहे. तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी महाराष्ट्र शासनाची मध्यवर्ती कार्यालये आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मीतीनंतर पुणे जिल्हयात १९६२ मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेची स्थापना झाली असून जिल्ह्यात आज रोजी १३ पंचायत समित्या व १४०७ ग्राम पंचायती आहेत. शासनाच्या कोणत्याही नवीन योजना, अभियान, मोहिम, राबविण्यात पुणे जिल्हा परिषद नेहमीच अग्रेसर राहिलेली आहे. सन २०१२ साली पुणे जिल्हा परिषद आय.एस.ओ. ९००१–२००८ प्रमाणित झालेली आहे.यशवंत पंचायत राज अभियान सन २०११–२०१२ जिल्हा स्तरावर महाराष्ट्र राज्यामध्ये पुणे जिल्हा परिषद व्दितीय क्रमांक मानकरी ठरलेली आहे व पंचायत समिती स्तरावरील महाराष्ट्र राज्यमध्ये पंचायत समिती बारामती व्दितीय क्रमांक मानकरी ठरलेली आहे आणि ग्रामपंचायत कांदली ता.जुन्नर गामपंचायत स्तरावरील महाराष्ट्र राज्यमध्ये तृतीय क्रमांक मानकरी ठरलेली आहे. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी अविरतपणे कार्यरत असलेली पुणे जिल्हा परिषद ग्राम स्वच्छता अभियान व स्वच्छ भारत अभियान सारख्या उपक्रमात अग्रेअसर राहिलेली आहे. यापार्श्वभुमीवर पुणे जिल्हा परिषदेमार्फत पुणे जिह्यात राबविण्यात आलेल्या स्वच्छ भारत अभियान या महत्वाकांशी योजनेच्या अंमलबजानीचा अभ्यास करण्यासाठी निवडला आहे. आणि विशेषकरून राजगुरूनगर–खेड, आंबेगाव, आणि जुन्नर या तीन तालुक्यात स्वच्छ भारत अभियानाच्या अंमलबजानीचा चिकित्सक अभ्यास करून वस्तिनिष्ट निष्कर्ष मांडले जाणार आहेत.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा –

प्रस्तुत संशोधन हे पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात राबविण्यात आलेल्या स्वच्छ भारत अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात आलेल्या उत्तर पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर, आंबेगाव आणि राजगुरूनगर या तीन ग्रामीण

पंचायत समित्या व त्याअंतर्गत असलेल्या ग्रामपंचायतीचा समावेश केलेला आहे. तसेच प्रस्तुतचा अभ्यास हा केवळ १० वर्षांच्या काळातील असून त्यांचे निशकर्ष केवळ पुणे जिल्हयापूर्ते मर्यादीत आहेत.

संशोधन विषयाचा कालावधी–२०१४ ते २०२३ प्रस्तुत संशोधन हे स्वच्छ भारत अभियानाची अंमलबजावणी: पुणे जिल्हा एक चिकित्सक अभ्यास २०१४ ते २०२३ असे संशोधनाचा कालावधी चे निवडण्यात आले आहे.

प्रकरणनिहाय संशोधन –

प्रकरण एक – प्रास्तविक: स्वच्छ भारत अभियानाची ओळख, गरज आणि पार्श्वभूमी.

प्रकरण दोन – संशोधन पद्धती आणि संदर्भ साहित्याचा आढावा

प्रकरण तीन – स्वच्छ भारत अभियानाची पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात अमंलबजावणीचा आढावा

प्रकरण चार – स्वच्छ भारत अभियान बाबत वस्तुस्थितीचे विश्लेषण

प्रकरण पाच – सारांश निष्कर्ष आणि उपाय योजना

अशाप्रकारे प्रस्तुत संशोधनाची रूपरेषा एकूण पाच प्रकरणामध्ये ठरविण्यात आली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

१.	डॉ. पाटील वा. भा. संशोधन पद्धती, प्रभात पब्लिकेशन, नारायण पेठ, पुणे २००६.
२.	चौधरी खासदार, गुप्ता एच. स्वच्छ भारत मिशनः पर्यावरण संरक्षणाच्या दिशेने एक पाऊल. रिसर्च गेट, २०१५.
३.	इव्हने के. मिशन स्वच्छ भारत मिशन आणि भारतातील दलित समाजाचा विकास, क्रिएटिव्ह रिसर्च थॉट्सचे आंतरराष्ट्रीय जर्नल. २०१४, २(९).
४.	https://swachhbharatmission.gov.in.
५.	https://www.mahayojanaa.in 17/07/2023.
६.	https://www. researchgate.net/publication/279201808
७.	सिन्हा मृदुला, स्वच्छ भारत, प्रभात प्रकाशन २०१६, दिल्ली.
८.	जांगरा बी, माजरा जेपी, सिंग एम. स्वच्छ भारत अभियान विश्लेषणः इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ कम्युनिटी मेडिसिन अँड पब्लिक हेल्थ; २०१६; ३(१२) ३२८५-३२९०
९.	जैन डी, मलाय्या एस, जैन ए. यांनी भारतातील स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रभावाचा अभ्यास केला. मानवता आणि सामाजिक विज्ञान संशोधन आंतरराष्ट्रीय जर्नल. २०१६,
१०.	'महात्मा गांधींची संग्रहित कामे (१९५८-९४), खंड. १ ते १००, नवी दिल्लीः प्रकाशन विभाग 'सोशियोलॉजी ऑफ सॅनिटेशन', बिंदेश्वर पाठक (संपादक) कल्पज पब्लिकेशन्स (२०१५).
११.	द ग्रेट इंडियन सॅनिटेशन क्रायसिस, लाइव्ह मिंट आणि द वॉल स्ट्रीट जर्नल, १ जानेवारी २०१४
१२.	प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो, स्वच्छ भारत मिशन, २०१४, १७ ऑक्टोबर २०१६ रोजी प्रवेश केला,
१३.	भारताचा अर्थसंकल्प, केंद्रीय अर्थसंकल्प २०१६-१७, २९ फेब्रुवारी २०१६, १५ ऑक्टोबर २०१६ रोजी प्रवेश केला http://indiabudget.nic.in/ub2016-17/bs/bs.pdf
१४.	भारत सरकार आणि जागतिक बँकेने भारताच्या सार्वत्रिक स्वच्छता उपक्रमाला समर्थन देण्यासाठी १.५ अब्ज करारावर स्वाक्षरी केली, जागतिक बँक, ३० मार्च २०१६, १५ ऑक्टोबर २०१६
१५.	http://www.worldbank.org/en/news/press.
१६.	Noun Project (https://thenounproject.com/)
१७.	अर्थसंकल्प संक्षिप्तः स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण, नवी दिल्ली, धोरण संशोधन केंद्र, २०१६
१८.	स्वच्छता जलद तथ्य पाण्याशी संबंधित स्वच्छता, रोग नियंत्रण केंद्रे आणि 11 प्रतिबंध, http://www.cdc.gov/healthywater/hygiene/

संशोधन

(इंदिरा अस्वार)

मार्गदर्शक

(प्रा.डॉ. माधव माणिकराव चोले)